

PYHÄN KÄSITTEESTÄ JA ALKUPERÄSTÄ

Janne Saarikivi

Suomalaisessa uskontotieteessä näyttää ainakin alaa sivusta seuraavan näkökulmasta olevan vallalla käsitys, jonka mukaan pyhän käsite on läheisesti yhteydessä rajan ja erottamisen käsitteisiin. Alun perin ajatus lienee laajemmin tuotu suomalaisen tiedeyhteisön tietoisuuteen Veikko Anttosen väitöskirjassa *Ihmisen ja maan rajat – pyhä kulttuurisena kategoriana* (1996). Anttosen ajatuksen taustalla on paitsi uskontotieteellinen argumentaatio, myös Jorma Koivulehdon esittämä etymologinen selitys, jonka mukaan suomen *pyhä* on alun perin varhainen germaaninen laina vihkimistä ja pyhittämistä merkitsevistä sanasta (Koivulehto 1973; Koivulehto 1989). Tästä on syntynyt tulkinta, jonka mukaan suomen *pyhä* olisi joskus jopa merkinnyt 'rajaa'.

Anttosen käsitystä pyhästä rajailmiönä on seurattu monissa tutkimuksissa, muun muassa Kaija Mallatin väitöskirjassa *Naiset rajalla. Kyöpelä, nainen, naara(s), neitsyt, morsian, akka ja ämmä Suomen paikannimissä* (2007), Kaarina Kosken *Kuoleman voimat – pyhä, tuonpuoleinen ja väen käsite suomalaisessa kansanuskossa* (2011) ja Lotte Tarkan väitöskirjassa *Rajarahvaan laulu* (2005). Anastasia Lapsuin, Markku ja Johannes Lehmuskallion hiljattain ilmestyneessä dokumentissa *Pyhä* (2016) toistetaan sama käsitys.

Nähdäkseni pyhän määrittelemine kapeasti poisleikatuksi tai rajatuksi ei saa ainaakaan kovin yksiselitteistä tukea pyhää tarkoittavien käsitteiden tai niiden käytön historiasta eli etymologiasta tai onomasiologiasta. Vaikka *pyhä* eräissä tapauksissa onkin "rajailmiö", lähinnä valittua ja sakraalikäyttöön erotettua oliota tai kiellettyä asiaa kuvaava termi, on se toisissa konteksteissa jotain muuta. Kielten käsitteistössä ei ole yhtä pyhää, vaan pyhää tarkoittavat termit ovat monilähtöisiä ja konteksteissaan monitulkintaisia. Suomen *pyhä* ei käsitykseni mukaan ole koskaan merkinnyt 'rajaa', eikä ainakaan alkuaan myöskään 'erotettua'.

Tässä kirjoituksessa esittelen eri kielten pyhää kuvaavien sanojen taustaa ja polysemiaa eli monimerkityksisyyttä ja keskustelen niiden valossa erilaisista pyhään liittyvistä käsitteellisistä assosiaatioista. Sen jälkeen esittelen suomen *pyhä*-sanan etymologiaa ja *pyhä*-paikkojen taustaa ja nimeämismotivaatioita. Kritisoin käsityksiä, joiden mukaan suomen *pyhä* olisi germaaninen lainasana 'poisleikkaamisesta' ja 'erottamisesta' tarkoittavasta sanasta, ja joiden mukaan Suomen *pyhä*-nimet sijaitsivat rajoilla.

Lopuksi esitän muutamia huomioita pyhästä kulttuurispesifisenä ja kulttuurienvälisenä kategoriana. Johtopäätökseni on, että suomen kielen pyhä ei ole ainakaan yksinomaan rajakategoria vaan monien erilaisten ja eri-ikäisten kulttuuristen ilmiöiden kimppu.

PYHÄ ERI KIELISSÄ

Tarkastelen aluksi lyhyesti pyhää tarkoittavien sanojen alkuperää eri kielissä. Useimmissa kielissä on monia käsitteitä, jotka kuuluvat pyhän käsitepiiriin. Olen seuraavassa ottanut huomioon vain kaikkein yleisimmät.

Germaanisissa kielissä on käytössä monia pyhää merkitsevää sanoja. Näistä laajalevikkisin on kokonaista ja tervettä merkitsevä **haila-*.¹ Tästä on saatu muun muassa englannin *holy*, saksan *heil* 'terve', *heilig* 'pyhä' ja ruotsin *helig* 'pyhä' (Kroonen 2013, 200). Sanaan liittyvä pyhyyskäsite on siis, että pyhyys on terveyttä, eheyttä ja kokonaisuutta. Sana edustaa indoeurooppalaista **kailo-*juurta, josta on kehittynyt myös muissa kielissä sekä kokonaista että tervettä edustavia sanoja (vrt. venäjä *целый* < kantaslaavi **cělъ* 'kokonainen', venäjä *целить* < kantaslaavi **cěliti* 'parantaa'). Sen sijaan 'pyhän' merkitys on melko varmasti kantagermaanin kauden jälkeinen innovaatio, joka ei palaudu kantagermaanin.

Kantagermaanin **wīha* on merkinnyt 'pyhää' ja 'vihittyä' (Kroonen 2013, 585). Tätä sanaa on ehdotettu myös suomen kielen pyhä-sanana lähtökohdaksi (todennäköisesti virheellisesti, ks. alla). Sanan jatkajia ovat muun muassa saksan *wei-hen* ja ruotsin *viga*, jotka merkitsevät vihkimistä ja pyhittämistä. Sanueesta on lainattu myös suomen *vihkiä*, todennäköisemmin kuitenkin vasta muinaisruotsin rekonstruktioitasosta (s.v. *vihkiä*, SSA). Sana on indoeurooppalaista alkuperää ja sen vastine on muun muassa latinan *victima* 'uhrieläin' (tästä edelleen muun muassa englannin *victim* 'syyllinen'). Sanan alkuperäisenä semantiikkana voinee pitää valitsemista ja pyhittämistä.

Näiden sanojen rinnalla käytetään myös eräitä muita sanoja, joiden käännösvastine voi joissain konteksteissa olla suomen pyhä. Englannin *blessed* on lähinnä 'siunattu', ja se kuuluu kirkolliseen sanastoon. Sanan käyttö pohjautuu raamatunkäännöksiin, joissa sen avulla käännettiin latinan *benedicare* ja kreikan *eulogein* (εὐλογεῖν) 'kiittää; siunata; sanoa hyvä sana'. Alun perin sana on partisiippi **blodison-da*, verellä merkitty, sanasta *blotham* 'veri' (Online etymology dictionary s.v. *blessed*). Sanan alkuperä on ilmeisesti uhrikultissa. Ruotsin siunausta tarkoittavan (*väl*)*signa*-termin lähtökohta taas on ristinmerkin tekemisessä (< lat. *signum* 'merkki, *signare* 'varustaa merkillä'). Tästä on saatu myös suomen *siunata*.

Germaanisissa kielissä on käytössä myös latinasta lainattu kristillisessä kontekstissa käytetty sana, jota edustavat muun muassa englannin *saint*, saksan *sankt*, ja niin edelleen. Eri germaaniin kieliin laina on saatu hieman eriaikaisesti ja erilaisista romaanisista lähteistä. Muun muassa englannin *saint* on alkuaan lähinnä

1 Seuraavassa on noudatettu kielitieteellisissä julkaisuissa yleistä merkitsemistapaa, jossa * merkitsee rekonstruoitua, kirjallisesti attestoimatonta kantakielen muotoa ja < muodon kehittymistä varhaisemmasta muodosta.

keskiajan ranskaa, saksan *sankt* lähinnä vulgaarilatinää. Sanaa on käytetty epi-teettinä muun muassa pyhimysten, kirkkojen ja kirkollisten juhlien nimissä. Siihen liittyvä pyhyyskäsitteeseen liittyy keskiaikaiseen kristillisyyteen ja sittemmin usein myös moderneihin pyhyyskäsitteisiin, joissa haltioituminen, taide tai profaani rakkaus peri uskonnon funktioita. Hieman vastaava on myös keskiajan latinaan palautuvan, niin ikään monissa konteksteissa 'pyhää' merkitsevän englannin termin *divine* tausta (< lat. *divinus* 'jumalallinen' < *Deus* 'Jumala').

Englannin *sacred* vastaa englannissa käytössä olevista 'pyhää' merkitsevistä sanoista selkeimmin 'erotetun' käsitettä, ei kuitenkaan 'rajan'. Kyseessä on laina keskiajan ranskasta, joka puolestaan on perinyt latinan *sacer*-sanasta muodostetun verbijohdoksen *sacerer* (ks. alla).

Romaanisissa kielissä on käytössä kaksi yleistä 'pyhää' merkitsevää sanaa, joita vastaavat (keskiajan) latinan *sanctus* ja (klassisen latinan) *sacer*. Kyseessä ovat historiallisesti alun perin yhteenkuuluvat termit.

Latinan *sanctus*, johon monet romaanisten kielten 'pyhää' tarkoittavat sanat (esimerkiksi ranskan *saint*, espanjan *santo*, portugalin *são* ja niin edelleen) pohjautuvat, ei ilmeisesti esiinny klassisessa latinassa, jossa kylläkin tunnettiin valojen, uskollisuuden ja rehellisyyden Jumala *Sanctus*. *Sanctus* kuten myös jumaluuden nimi *Sanctus* on muodostettu verbistä *sancire* 'vahvistaa pyhästi'. Sanalla on nykyään vahvasti kristilliseen pyhyyskäsitteeseen liittyvä semantiikka, mutta alun perin kyse on lähinnä puhtaasti vannomisesta ja uskollisuudesta.

Toinen latinan pyhää merkitsevä sana *sacer* kuului jo klassiseen latinaan ja on samaan sanueeseen liittyvä adjektiivi, joka on tarkoittanut 'valittua' tai 'pyhitettyä'. Sanalla on ollut keskeinen asema rajan ja pyhän semantiikkaa koskevissa pohdinoissa. Sen indoeurooppalainen tausta ei kuitenkaan välttämättä viittaa rajan ja erottamisen merkityksen korkeaan ikään. De Vaanin (2008, 532) mukaan vastaava merkitys tavataan kyllä muissa itäisissä kielissä, mutta ei muissa indoeurooppalaisen kielikunnan haaroissa. *Sacer* on de Vaanin mukaan alkuaan muotoa **sh2k-ro-/*sh2k-ri-²* ja sen vastineina mainitaan muun muassa heitin *saklai-* [c.] 'custom, rites' (< **seh2k-loi-*), *zankild-* / *zankil-* 'to fine, punish' (< **sh2nk-i* + **l(o)hr l*) sekä Iberian keltissa attestoitu *sancilistara* 'money-fine'. Näiden kognaattien valossa valitsemisen ja pyhittämisen merkitys näyttäisi kehittyneen innovaationa Apenniinien niemimaan kielissä.

Kristillinen konteksti on myös latinan sanalla *benedictus*, josta tulee monien nykykielten pyhää merkitseviä sanoja, esimerkiksi portugalin *bento*, *bendito*. Kyseessä on alun perin yhdyssana *bene* + *dictus* (menneen ajan partisiippimuoto) 'hyväksi sanottu'. Ilmeistä on, että kyseessä on käänöslaina kreikan sanasta *eulogein* 'kiittää, ylistää', alkuaan 'sanoa hyväksi', joka esiintyy useasti raamatun alkutekstissä (vrt. englannin *blessed* yllä).

2 h2 tarkoittaa tässä yhteydessä indoeurooppalaiseen kantakieleen rekonstruoitua laryngaalista kurkkuaännettä, jonka tarkempi foneettinen luonne on tuntematon.

Slaavilaisissa ja balttilaisissa kielissä on 'pyhää' tarkoittavana sanassa yleisimmin käytössä kantabalttoslaavin **sventu*-sananjatkaja. Tästä ovat peräisin venäjän *svjatoi*, bulgarian *svet*, serbin *svêt*, puolan *świety*, tshekin *svjatý*, ja niin edelleen. Liettuun *sventas* ja muinaispreussin *swenta* ovat slaavissa käytössä olevan sanan historiallisia vastineita, latvian *svēts* taas laina slaavista. Sanalla on vastineita myös muun muassa avestassa ja sanskritissa. Nämä tarkoittavat suurta tai kasvavaa (vrt. Derksen 2008, 476–477; Anttonen 1996, 102). Sanan alkuperäisenä semantiikkana voidaan siis pitää lähinnä vain 'suurta' tai siitä kehittynyttä 'erinomaista', josta balttoslaavissa on kehittynyt 'pyhyyden' merkitys.

Kreikassa on käytössä alunperin ilmeisesti uhraamista ja jumalille omistettua uhria tarkoittava *hagios* (ἅγιος), jonka vastine on sanskritin *yajati* 'honor with sacrifice and prayer' (Beekes & Beeks 2010, 11–12). Sanan semantiikka on siis alkuaan läheinen latinan *sacer*-termille.

Toinen kreikan pyhä-termi *hieros* (ἱερός) on semantiikaltaan alun perin ilmeisesti liittynyt voimaan, vahvuuteen ja nopeuteen, mikä näkyy siinäkin, että *hieros*-sanaa on käytetty paitsi pyhää merkitsevänä sanana myös erinomaisia ominaisuuksia kuvaavana adjektiivina. Kielessä esiintyy nopeaa tarkoittava *hieros*, joka Beekesin ja Beeksin (2010, 580–581) mukaan on alkuaan sama sana kuin 'pyhää' merkitsevä *hieros*. Sanan indoeurooppalaisiksi vastineiksi mainitut sanat indoiranilaisissa kielissä ovat tarkoittaneet 'voimakasta' ja 'elinvoimaista' (Anttonen 1996, 105).

Kristillisessä kontekstissa kreikassa on laajalti käytetty 'siunaamista' merkitsevää *eulogein*-termiä, jota on sivuttu jo ylhäällä englannin *blessed* ja latinan *benedicare*-termien yhteydessä. Kyseessä on yhdyssana, joka tarkoittaa hyvän sanomista.

Sanskritissa käytetään tavallisimmin sanaa *pavitra* (पवित्र), joka on johdettu sanasta पव 'puhdistaa'. Sanan merkitykset liittyvät selvästi puhdistamiseen ja pahan välttämiseen. Sanalla on myös 'koskemattoman' merkitys, minkä voi katsoa liittyvän 'erotetun' merkityskenttään. Sanan alkuperäismerkitys on silti lähinnä 'puhdistettu'.

Unkarissa on laajasti käytössä latinalaisperäinen *szent*, joka on semantiikaltaan kristillistä alkuperää. Tätä ennen on 'pyhän' merkityksessä käytetty mm. sanaa *boldog*, joka nykykielessä on 'onnellinen' (vrt. *boldogasszony* 'onnellinen neiti' = pyhä neitsyt) ja sittemmin kadonnutta alkuperältään tuntematonta sanaa *íd, igy*, joka esiintyy mm. sanassa *egyház* 'kirkko; seurakunta'. Muissa ugrilaisissa kielissä, **hantissa** ja **mansissa** on käytössä etymologialtaan epäselviä sanoja, hantin *jeməng* ja mansin *jaləp*, jotka eivät ole yhteydessä toisiinsa tai unkarin sanastoon.

Permiläisissä kielissä (komissa ja udmurtissa) on käytössä 'pyhää' tarkoittavana sanana kantapermin **veža*, josta komin *veža* ja udmurtin *vožo*. Lytkin (Lytkin & Guljaev 1999, 50) selittää sanan johdokseksi 'vihreää' merkitsevästä termistä *vež*. Selitys on formaalisti täysin ongelmaton: oletettu johtosuhde on säännöllinen. Komissa on homonyyminen 'vihaa' merkitsevä *vež*-sanavartalo, joka on etymologisesti yhteydessä vihreän värin nimitykseen (vrt. suomen *vihreä* ~ *viha* ~ *vihanta*,

joissa näkyy sama semanttinen yhteys). Näiden fonemaattiselta asultaan läheisten sanojen välinen semanttinen yhteys on hämärä.

Ottaen huomioon, että tässä tutkimuksessa ei löydetty toista vastaavalla tavalla motivoitua pyhä-sanaa voidaan varovasti pohtia myös mahdollisuutta, että sana olisi alkuaan indoeurooppalaista, lähinnä germaanista alkuperää (vrt. germaanin **wīha* yllä). Permiläisissä kielissä on jonkin verran alkuaan germaanista sanastoa, mutta tavallisimmin se on levinnyt niihin itämerensuomalaisen kielten välityksellä, mikä tässä tapauksessa vaikuttaa epätodennäköiseltä, sillä sana puuttuu itämerensuomesta tai on joka tapauksessa äänneasultaan sellainen, että komin sanaa ei voi pitää sen jatkajana (jos Koivulehdon **wīha* > *pyhä*-selitys hyväksytään, ks. alla).

Permiläisissä kielissä on käytössä myös 'epäpyhää', 'likaista' ja 'tabua' tarkoittava sana *omin pež*, udmurtin *pož*, josta alempana suomen *pyhä*-sanan yhteydessä.

Marissa on käytössä useita pyhää merkitseviä sanoja, joista useimmat ovat etymologialtaan hämäreitä. Pyhä henkilö, lähinnä vanha mies on *šnuj*. Lähinnä 'puhdasta' ja 'järkevää' merkitsee *čij*, jota käytetään myös marien uskomusjärjestelmän nimenä (*čij-marij* 'todellinen mari; ei-kristitty mari'). Tavallisin pyhä-sana on *suat*, joka on laina venäjältä, mutta merkitykseltään lähinnä kristillinen.

Nenetsissä on käytössä *hebidya*, joka merkitsee 'epäpyhää' ja 'tabua' ja myös 'pyhää' ja 'koskematonta'. Sitä on käytetty muun muassa henkien asuinpaikoista, karhunlihasta, sukupuolielimistä ja sairauksista. (Lehtisalo 1956, 181.) Sana ei palautune kantasamojediin, vanhemmista kantakielistä puhumattakaan.

Turkissa tavallisimmin pyhää merkitsevä sana on *kutsal*, joka on adjektiivijohdos sanasta *kut*, joka tarkoittaa onnea ja hyvää kohtaloa. Pyhyys on siis lähinnä 'hyvä kohtalo tai osa'.

Arabiassa pyhää tarkoittava sana on مقدس (*mu-qaddas*). Sama sana on lainattu myös farsiin. Kyseessä on johdos partisiipista قَدَّسَ (*qaddasa*) juuresta *q-d-s*. Sana on ilmeisesti tarkoittanut pyhittämistä ja erottamista ja levinnyt monoteismin myötä. Kyseessä ei ole alkuperäinen arabialainen sana vaan laina **hepreasta** (Jaakko Hämeen-Anttila suullisesti), jossa pyhää tarkoittava juuri קִדַּשׁ (*kdh*) on ilmeisesti alkuaan merkinnyt niin ikään pyhittämistä ja erottamista. Sana on ilmeisesti etymologisestikin yhteydessä erottamista tarkoittaviin termeihin (vrt. Klein 1987, 533).

Japanissa ja kiinassa pyhää kuvataan tavallisesti kirjoitusmerkillä 聖. Kiinassa sana (romanisoituna *shèng*) merkitsee paitsi 'pyhää' myös 'ylevää' ja 'keisarillista'. Kirjoitusmerkin alaosa on sama kuin keisaria tarkoittava merkki, ja yläosassa on korvaa ja suuta tarkoittavat merkit. Merkki on mahdollista ymmärtää myös korvan ja näyttämisen tai ilmestymisen merkin kombinaatioksi; näiden sanojen yhdistelmä on muistuttanut ääntämykseltään muinaiskiinan pyhää tarkoittavaa sanaa.

Japanissa 聖 äännetään ひじり ja romanisoidaan *hijiri*. Se koostuu ilmeisesti alkuaan käsitteistä *hi* 'aurinko, valo' ja *shiri* 'tieto'. Pyhyys on siis valon tietoa. Sekä kiinassa että japanissa kirjoitusmerkkiä käytetään myös mestarista ja munkeista.

Kaukoidän kontekstissa käytetään pyhän merkityskentässä paljon myös 'taivaallisen' käsitettä, japaniksi ja yksinkertaistetulla kiinan kirjoitustavalla 天体. Tämä koostuu kahdesta merkistä, joista vasemmanpuoleinen merkitsee taivasta ja oikeanpuoleinen ruumista tai kokonaisuutta. Sama merkitys on myös klassisen kiinan monimutkaisemmalla merkintätavalla 天體.

SUOMEN PYHÄ-SANA KANSAINVÄLISESSÄ KONTEKSTISSA

Edellä esitetystä käy ilmi, että pyhän käsite on eräissä lähinnä Lähi-Idän monoteismin traditioon liittyneissä traditioissa kytköksissä erottamiseen. Kytköstä raja ei tunneta missään edellä analysoiduista kielissä.

Universaalina ei pyhyden raja- tai erottamislunnetta voi pitää. Pyhyys yhdistyy myös kokonaiseen ja terveeseen (germaanissa), vahvuuteen (kreikassa), valoon ja tietoon (Kauko-Idässä), tabuun ja epäpyhään (nenetsissä), veriuhuriin ja ristimerkkiin (englannissa ja ruotsissa), onnellisuuteen ja onneen (turkissa ja unkarissa) sekä mahdollisesti vihreään (permiläisissä kielissä). Monissa tapauksissa pyhää merkitsevät sanat ovat lainasanoja ja niitä on omaksuttu kielestä toiseen uskonnollisen muutoksen myötä. Ainakin siirtyminen kristinuskoon ja monoteismiin on johtanut 'pyhää' merkitsevien sanojen lainaamiseen. Tämä on linjassa sen Haspelmathin ja Tadmorin (2009) osoittaman seikan kanssa, että uskonnollinen sanasto on kaikkein herkimmin lainautuvia sanaston osa-alueita. Sakraalisen nopea muuttuminen ja runsas lainautuvuus on ymmärrettävissä lähinnä uskonnollisen kulttuuriperinteen käsitteellisen luonteen takia. Uusien uskonnollisten käsitteiden omaksuminen vaatii tavallisimmin uuden sanaston omaksumista. Samalla omaksutaan uusia ja aikaisemmasta poikenneita pyhyyskäsitteitä.

Kun 'pyhä' on usein adjektiivi, se kuuluu siihen sanaston osa-alueeseen, joka on motivaatioltaan kaikkein vaihtelevinta eri kielissä. Adjektiivit (tai laajemmin ilmaisutona adjektiivit ja adverbit eli niin sanotut ominaisuussanat, *property words*) perustuvat usein erilaisiin metaforiin (pyhä = puhdas, pyhä = terve ja kokonainen, pyhä = jumalille erotettu), jotka helposti omaksutaan uusien uskonnollisten käsitysten mukana. Toisaalta ominaisuuksia kuvataan usein kielen vanhalla sanastolla, jolla on saattanut aiemmin olla muita merkityksiä. Siksi 'pyhän', kuten minkä hyvänsä ominaisuutta ilmaisevan sanan merkityskentät, ovat eri kielissä toisistaan eroavat ja jatkuvassa muutoksen tilassa kuten sanojen merkitys yleensäkin. Hyvä esimerkki tällaisesta muutoksesta on vanhojen uskonnollisten termien kotiutuminen kristilliseen kontekstiin, esimerkiksi muinaisen roomalaisen rehellisesti vannomisen jumaluuden nimen liittyminen kristilliseen pyhyyskäsitteeseen tai englantilaisen veriuhuriin liittyvän termin kehittyminen modernia kristillistä siunausta tarkoittavaksi sanaksi. Vielä myöhemmin alun perin kristillisessä kontekstissa käytetty sakraalisanastoa on alettu käyttää alun perin profaaniksi tajutun taiteen tai ihmisten tunne-elämän asioista puhuttaessa.

Ylhäällä esitetty aineisto osoittaa, että eri kielten pyhä-sanat pohjautuvat alkuaan moniin toisistaan poikkeaviin metaforiin. Euraasian pohjoisosien pyhä-sanaston merkityskentät eroavat 'rajaamisen' ja 'erottamisen' käsitteisiin liittyvistä Lähi-Idän merkityskentistä, ja ne liittyvät usein kokonaisuuteen, terveyteen ja valoon tai tabuun ja epäpyhään.

Suomen *pyhä*-sanana yhdistäminen erottamiseen ja rajaan liittyy oleellisesti Jorma Koivulehdon esittämään käsitykseen, jonka mukaan kantasuomen **pyhä*-sanana edeltäjä varhaiskantasuomen **pūsä* on lainaa kantagermaanin 'pyhittämistä' merkitsevästä sanueesta **wiha*. Koivulehdon etymologia on kuitenkin kiistanalainen tai kumottu. Esimerkiksi germaanisten lainasanojen sanakirja LÄGLW pitää sitä epätodennäköisenä ("kaum Germ. Lehnwort", LÄGW III: 90). Olen itse esittänyt kritiikkiä *pyhä*-sanana germaanista etymologiaa kohtaan vuonna 2007 julkaistussa artikkelissani (Saarikivi 2007).

Sanalla *pyhä* on Koivulehdon mainitsemien itämerensuomen ja saamen (saan *bassi* < kantsaame **pasē*) lisäksi vastineita sekä mordvassa (mokšan *peže*, ersän *pežet* 'synti', ersä ja mokša *pežedems* 'vannoa') että todennäköisesti myös permiläisissä kielissä (*pež* 'pakanallinen, epäpyhä, likainen; lika' ja udmurtin *pož* 'likainen; saastainen'). Koivulehto ei näitä vastineita tuntenut, mikä sai hänet pitämään sanaa germaanisperäisenä.

Mordvan sanat ovat suomen ja saamen pyhä-sanueen täsmällisiä äänteellisiä vastineita. Kun mordvalaiskielissä ei ilmeisesti tunneta edes itämerensuomen kautta levinneitä germaanisista lainoja, muodostaa tämä germaanisen etymologian kannalta ongelman. Permiläisten kielten sanat ovat niin ikään äänteellisesti moitteettomia vastineita suomen pyhä-sanalle, mutta niille on mahdollista rekonstruoida kantapermiin myös merkitys 'likainen', ei ainoastaan 'pyhä; epäpyhä'. Kun 'epäpyhän' käsitys helposti voi kehittyä 'likaisen' käsitteestä, ei rinnastusta voi pitää täysin varmana, erityisesti kun sanalta puuttuu 'epäpyhän' merkitys udmurtissa.

Itämerensuomen, saamen, mordvan ja permin sanat on kaikki mahdollista palauttaa samaan länsikantauraliin **püşä*-sanueeseen, niin kuin suomen ja saamen *pyhä*- ja *bassi*-sanatkin. Jos kuitenkin nämä sanavastineet hyväksytään kokonaan tai edes mordvan osalta, tulee luopua käsityksistä, joiden mukaan suomen pyhä on germaaninen laina, ja että se on tarkoittanut 'rajaa', 'erotettua' tai 'poisleikkattua'. Mikäli sanalle sen uralilaisten vastineiden valossa haluaa rekonstruoida jonkin varhaisemman merkityksen, tämä ei ole 'raja' tai 'erotettu' vaan pikemminkin 'likainen, epäpyhä, tabu'. Vastaava on myös nenetsin 'pyhä'-sanana merkitysspektri.

Germaanisen etymologian hyväksymiselle on myös äänteellisiä syitä, joita on tarkemmin käsitelty yllä viitatussa artikkelissa. Koivulehto oletti sanana käyneen läpi hyvin epätyypillisen sananalkuisen äännesubstituution **wi* > *pü*, jolle hän esitti kaksi paralleelia, suomen *pyrkää* ~ saamen *bargat* 'työskennellä' < germaani **werkkan-* ja suomen *pyyhkiä* < kantagermaani *wiskan*. LÄGLW pitää edellistä todennäköisenä, jälkimmäistä ei. Oman käsitykseni mukaan myös edellinen on ongelmallinen, sillä se jäisi yksin edustamaan erittäin harvinaista sananalkuisen **wi*-yhtymän substituutiomallia. Mielestäni germaanin **werkkan*-sanana todennäköisempi vastine

suomessa on **ürke*- 'alkaa', josta muun muassa suomen *yrittää*, *yrkäillä* 'meinata, yrittää', *yrky* 'yritys' ja niin edelleen. Nämä lienevät tosin kantagermaania nuoreman rekonstruktiotason lainoja (~ nykyruotsi *yrka*, vrt. myös Saarikivi 2010: 254, alaviite 5).

Pyhä-sanana germaanisesta lainaoriginaalista täysin riippumatta voidaan ratkaista kysymys, onko suomen kielen sanalla *pyhä* joskus ollut merkitys 'raja'. Tällaisesta sanan käytöstä ei ole juuri merkkejä ainakaan leksikaalisissa lähteissä. Sanalla on perusmerkityksensä lisäksi eri itämerensuomalaisissa kielissä muun muassa merkitykset 'varattu; jonkun omistuksessa oleva', 'vakituinen', 'hyvä; turvallinen; puhdas', 'joutoaika; sunnuntai tai juhlapäivä', 'pyhimys' (yleisk.), 'paasto(aika)' (lyydi, vepsä), 'paastoruoka' (vatja), 'uhripaikka' (luulajansaame) ja niin edelleen. Värmlannin suomalaismurteissa sana näyttää merkinneen myös 'epäpyhää' (pyhä henki 'paholainen', pyhäinen 'noiduttu; saastainen'). Sanaan pohjautuvat johdokset merkitsevät puolestaan muun muassa 'suojella', 'erottaa', 'huolehtia' (ks. Saarikivi 2007). 'Rajaa' ei sana ole merkinnyt missään.

Tässä yhteydessä voidaan tarkastella Suomen pyhä-alkuisia paikannimiä, jotka Anttonen (1996, 111–116) on Suvantoon (1972) liittyen tulkinut rajanimiksi. Tulkinta on kuitenkin melko ylimalkainen. Kirjoittaja esittää käsityksensä, että Suomen *pyhä*-nimet palautuvat rauta- tai pronssikautisiin rajoihin. Nykyisten Suomen asuttamista koskevien käsitysten valossa suurin osa nimistä ei mitenkään voi olla näin vanhoja. Vielä 1500-luvulla pääosa nyky-Suomesta lienee ollut vailla itämerensuomalaista asutusta (vrt. esim. Frog & Saarikivi 2014/2015). Anttonen perustelee väitettään muutamien esimerkein, joista kaikki eivät kuitenkaan kestä kriittistä tarkastelua. Hän muun muassa tulkitsee yksittäisen Lönnrotin sanakirjan lause-esimerkin "on ruvennut koivua versomaan kun maa on ollut pyhässä" viittaavan merkitykseen 'rauhoitettu' ja 'koskematon', ja käyttää tätä perusteena Suomen *pyhä*-nimien tulkitsemisessa rajanimiksi.

Jos yksittäisten *pyhä*-paikkojen nimeämismotivaatioita aletaan tutkia, nimistön-tutkija näkee melko nopeasti, että niiden taustalla voi olla hyvin monenlaisia motivaatioita. Eräät paikat, kuten Pohjanmaan *Pyhäjoki*, voivat todellakin olla vanhoja rajoja. Pyhäjoen suun lähellä sijaitsee muun muassa Rajaniemi ja Hanhikivi, joka oli Pähkinäsaaren rauhan rajan loppupiste. Tällainen selitys ei kuitenkaan sovi kovin hyvin Vanajaveteen Kalvolassa laskevan Pyhäjoen nimitykseen, Asikkalassa saarelta Päijänteeseen viittaavan Pyhäjoen nimitykseen tai Vesannolla Keiteleeseen virtaavan Pyhäjoen nimitykseen. Ei ole tiedossa mitään rajoja, joihin näiden jokien pyhyys liittyisi. Kyseessä on murrealueidensa sisällä virtaavat pienehköt joet. Vastaavasti Tampereen *Pyhäjärven* voi helposti selittää Satakunnan ja Hämeen vanhaksi rajajärveksi ja Säskylän *Pyhäjärven* Varsinais-Suomen ja Satakunnan rajaksi. Mutta toisiin pyhäjärviin selitys ei sovi. Monien Pyhäjärvien ympäristössä on muita kohteita, jotka auttavat ymmärtämään niiden pyhyttä. Esimerkiksi pienehkön Orimattilan Artjärven Pyhäjärven rannalla on Hiidenkallio ja Hiitelän kylä. *Pyhä*-vesien semantiikkaan tulisikin kohdentaa kunnollista tutkimusta, joka ottaisi huomioon nimiin liittyvän kertomaperinteen ja mahdolliset nimenselitykset.

Olen itse nimestäessä törmännyt muutamiin erilaisiin *pyhä*-paikkojen selityksiin. Usein mainitaan, että paikka on pyhä, koska siellä asuu jokin henki. Tämä voi olla esimerkiksi seita tai muu jumaluus, erityisesti saamelaisessa nimistössä tai historiallisen saamelaisalueen nimistössä. Seidat eivät kuitenkaan välttämättä sijaitse rajoilla, vaan usein myös asutusten ja kulkureittien lähellä. Saamelaisessa tai suomalaistuneessa saamelaisessa kontekstissa pyhäksi mainitaan usein myös saivoina pidettyjä järviä, jotka mainitaan pohjattomiksi. Saivoihin liittyviä käsityksiä järven pohjassa olevista rei'istä, jotka toimivat portteina alisen maailman ja oman maailmamme välissä esitellään etnografisissa saamelaisten muinaisuskon kuvauksissa. Toisaalta olen nimestäessä törmännyt siihenkin, että paikkaa pidetään pyhänä, koska siellä on pyhää vettä. Näin on erityisesti venäläisessä tai karjalaisessa nimistössä. Kyseessä saattaa olla jäätymätön tai parannustarkoituksiin käytetty vesi. Ortodoksisilla alueilla on ollut tavallista pyhittää vettä kirkollisiin tarkoituksiin juuri näistä puroista ja lähteistä.

Laajimmin on Suomen lähiympäristön pyhänä pidettyjä paikkoja tutkinut Jelena Berezovitš (2000, 220–234). Hän on analysoinut pohjoisvenäläisiä *святой*-aineksisia paikannimiä, jotka vastaavat Suomen *pyhä*-nimiä ja todennut, että kyseessä ovat enimmäkseen vesistönimet. Hän on luokitellut nimeämismotivaatioita, joihin kuuluvat muun muassa kirkon, tšasounan, luostarin tai matkaristin sijainti, objektin suuri koko tai kauneus, veden erikoinen laatu, jäätymättömyys, veden kirkkaus, syvyys ("pohjattomuus"), vaarallisuus ja taloudellinen tärkeys paikallisyhteisölle. Todennäköisenä voidaankin pitää, että myös Suomen *pyhä*-nimet ovat motivaatioiltaan moninaisia. Pohjoisvenäläisessä nimistössä on kaikkialla voimakas suomalais-ugrilainen substraatti ja myös monet paikallisyhteisöjen uskonnolliset käsitykset palautuvat jo venäläisasutusta edeltäneeseen aikatasoon.

LOPUKSI

Edellä olen halunnut esittää, että pyhän merkityskenttään liittyvä sanasto on motivaatioiltaan ja käytöltään moninaista. Tässä yhteydessä olen kritisoinut yksinkertaistavaa käsitystä, että suomen kielen pyhä assosioituisi ennen kaikkea rajoihin ja rajanylityksiin. Eurooppalaisessa kulttuuripiirissä on pyhä rajan ja erottamisen ohella monissa tapauksissa assosioitunut muun muassa kokonaisen ja terveen käsitteisiin sekä spesifeihin uskonnollisiin käsityksiin lähinnä kristillisessä kontekstissa. Tämä heijastuu myös suomen *pyhä*-sanon historiassa.

Käsittäökseni pyhä ei ole suomessa tai missään suomalais-ugrilaisessa kielessä koskaan merkinnyt 'rajaa'. Vastoin monissa lähteissä esitettyä käsitystä, sana ei todennäköisesti ole myöskään germaanista alkuperää. Sanan oletettu lainaoriginaali, kantagermaanin **wīha*, ei sekään ole koskaan merkinnyt rajaa. Osa pyhä-alkuisista paikannimistä saattaa olla rajanimiä, mutta missään tapauksessa tämä selitys ei sovi suureen osaan suomen *pyhä*-nimistä, joiden taustalla lienee monia erilaisia motivaatioita.

Todennäköisimmin suomen *pyhä* on länsiuralilainen termi, jonka tarkempaa alkuperää ei tunneta. Suomen *pyhä* vaikuttaisi olevan varhaisin uralilainen pyhä-termi.

Se on ilmeisesti ollut olemassa läntisessä kantaauralissa, jossa se on tarkoittanut 'erotetun' tai 'rajan' asemesta yksinkertaisesti vain 'pyhää' ja 'epäpyhää'.

Kaiken kaikkiaan pyhän ja rajan käsitteiden välinen yhteys näyttää olevan heikompi kuin suomalaisessa uskontotieteellisessä ja folkloristisessa kirjallisuudessa usein oletetaan. Erityisesti se ei vaikuta olevan ominainen suomalaiselle kulttuuripiirille. Pyhä ei ole yksiselitteisesti rajakategoria myöskään kieltenvälisessä vertailussa – ainakaan historiallisen sanastontutkimuksen näkökulmasta – vaan edustaa erilaisia konteksteissaan vaihtelevia merkitys- ja assosiaatiokenttiä. Tämä on laajemminkin uskonnolliselle sanastolle ominaista ja heijastaa kulttuurin pyhyyskäsitteiden jatkuvaa muutosta.

KIRJALLISUUS

- Anttonen, Veikko** 1996: *Ihmisen ja maan rajat. "Pyhä" kulttuurisena kategoriana*. Helsinki: SKS.
- Beekes, Robert Stephan Paul & Beek, Lucien van** 2010: *Etymological dictionary of Greek*. Leiden: Brill.
- Berezovitš, Elena** 2000: *Russkaja toponimija v etnolingvistitšeskom aspekte*. Jekaterinburg: Izdatelstvo Uralskogo universiteta.
- Derksen, Rick** 2008: *Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Lexicon*. Leiden: Brill
- Frog & Saarikivi, Janne** 2014/2015: De situ linguarum fennicarum aetatis ferreae, Pars I. – *RMN Newsletter* 9: 64–115 [online]. < http://www.helsinki.fi/folkloristiikka/English/RMN/RMN_9_Winter_2014-2015.pdf#page=64 > [15.5.2017.]
- Haspelmath, Martin & Tadmor, Uri** 2009: *Loanwords in the World's languages. A comparative handbook*. New York: Mouton de Gruyter.
- Klein, Ernest** 1987: *A comprehensive etymological dictionary of Hebrew for the readers of English*. Haifa: The University of Haifa.
- Koivulehto, Jorma** 1973: Kenno, kotti ja kalvo. Lisiä germaanis-suomalaisiin lainakosketuksiin. – *Virittäjä* 77: 1–16.
- Koivulehto, Jorma** 1989: Ehkä ja ehto, yskä ja ystävä. – *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja* 82: 171–192.
- Kroonen, Guus** 2013: *Etymological dictionary of Proto-Germanic*. Leiden: Brill.
- LÄGW = **A. D. Kylstra et. al.** 1991–2012: *Lexikon der älteren Germanischen Lehnwörter der Ostseefinnischen Sprachen*. Amsterdam: Rodopi.
- Lehtisalo, Toivo** 1956: *Juraksamojedisches Wörterbuch*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Lytkin, V. I. & Guljaev, E. S.** 1999: *Kratki etimologitšeski slovar komi jazyka*. Syktyvkar: Komi knižnoe izdatelstvo.
- Mallat, Kaija** 2007: *Naiset rajalla: Kyöpeli, Nainen, Naara(s), Neitsyt, Morsian, Akka ja Ämmä Suomen paikannimissä*. Helsinki: SKS.
- Online etymology dictionary**. [online]. < <http://www..com/> > [15.5.2017.]

Saarikivi, Janne 2007: Uusia vanhoja sanoja. – Aikio, Ante & Ylikoski, Jussi (eds.), *Sámit, sánit, sátnehámit*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura. 325–347.

Saarikivi, Janne 2010: *ystävästä, uskosta ja vokaaleista* [online]. – Saarinen, Sirkka., Siitonen, Kirsti, & Vaittinen, Tanja (toim.), *Sanoista kirjakieliin: Juhlakirja Kaisa Häkkiselle 17. marraskuuta 2010*. Helsinki: Suomalais-ugrilainen seura. 249–263. <http://www.sgr.fi/sust/sust259/sust259_saarikivi.pdf> [15.5.2017.]

Suvanto, Seppo 1972: Satakunnan ja Hämeen keskiaikainen rajalaitos. Tampereen yliopisto: Historian laitos.

SSA = **Itkonen, Erkki ja Kulonen, Ulla-Maija** (toim.) 1992–2000: *Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura ja Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.

Tarkka, Lotte 2005: *Rajarahvaan laulu. Tutkimus Vuokkiniemen kalevalamittaisesta runokulttuurista 1821-1921*. Helsinki: SKS.

de Vaan, Michel 2008: *Etymological Dictionary of Latin and the Other Italic Languages*. Leiden: Brill.

Dosentti Janne Saarikivi on tutkija Helsingin yliopiston Tutkijakollegiumissa.